

Илија ВУЈАЧИЋ*

УСТАВНИ ПАТРИОТИЗАМ КАО СТРАТЕГИЈА ПОЛИТИЧКЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ ЗА МУЛТИКУЛТУРНА ДРУШТВА**

Апстракт: У тексту се разматрају различите нормативне стратегије политичке интеграције (уставни национализам, либерални национализам, либерални мултикултурализам, нови републиканизам, либерални процедурализам и уставни патриотизам) и провјерава њихова примјенљивост на мултикултурна друштва, са циљем да се утврди која би стратегија највише одговарала црногорском друштву. Разматрајући ове различите стратегије, аутор утврђује да је за Црну Гору најпримјенљивија стратегија уставног патриотизма, јер би обезбиједила изграђивање заједничке државе без већих етничких фрикција; очување и развијање традиционалних специфичности етнокултурних група (њихових идентитета) а у духу узамног уважавања и сарадње; омогућила остварење историјског подухвата изградње заједничке државе без поларизације на трајне већине и мањине; омогућила учвршћење институција грађанске државе и обезбиједила лојалност свих грађана.

Кључне ријечи: политичка интеграција, уставни патриотизам, уставни национализам, либерални национализам, либерални мултикултурализам, нови републиканизам, либерални процедурализам, грађанска држава, Црна Гора

ДВИЈЕ ПРЕТХОДНЕ НАПОМЕНЕ

Започећу са два става који ми се чине круцијалним када је ријеч о темељним питањима изградње државе.¹ Први је став мултикул-

* Проф. др Илија Вујачић, Хуманистичке студије, Униерзитет Доња Горица

** Текст представља ширу верзију мог предавања „О уставном патриотизму”, одржаног на научној трибини ЦАНУ, 24. маја 2017. године

¹ О концепту изградње државе везаном за капацитет институција, као комбинацији организације и менаџмента, политичког система, основа легитимно-

туралисте Бику Парека (Bhikhu Parekh) да би свако мултикултурно друштво требало да „нађе начине плурализовања државе без довођења у питање њеног јединства и способности да дјелује одлучно у заједничком интересу” и „себи одговарајућу политичку структуру, која одговара његовој историји, културним традицијама и опсегу и дубини диверзитета”.²

Други став налазимо код Хамилтона у *Федералистичку* бр. 1 у виду питања: „Да ли су људска друштва способна да установе добру владу на основу размишљања и сопственог опредељења или им је суђено да њихови политички устави буду заувек плод случајности и насиља.”³

Вјерујем да су грађани Црне Горе способни да искључе насиље и своју будућност развијају дубоким промишљањем и сопственом одлуком.

Полазећи од тога, сматрам да је данас кључно питање Црне Горе стабилизовање конституционалне демократије. Након десет година изградње обновљене државности у форми *грађанске државе* дошло је вријеме да се наша држава уређује и развија на промишљен начин, који ће обезбидити предности једне добро уређене политичке заједнице, а не да се препушта спољним притисцима и унутрашњим страстима и тако запада у оне хамилтоновске случајности и насиља. А за успостављање стабилне и трајне политичке заједнице у етнички сложеним и културно диверзификованим друштвима попут црногорског друштва, неопходно је, поред успостављања конституционалне либералне демократије засноване на основним правима, једнакости пред законом и уставних ограничења власти и владавине права — опредељење за ону нормативну стратегију интеграције која ће бити довољно осјетљива на етнокултурне разлике те тиме инклузивна.⁴ Историја, културне традиције и размјере и дубина диверзитета црногорског друштва захтијевају такву стратегију

сти и културолошких и структуралних фактора уп.: Френсис Фукујама, *Грађење државе*, прев. Вук Вуковић, „Филип Вишњић”, Београд, 2007, 34–42.

² Bhikhu Parekh, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London, 2000, p. 195.

³ Хамилтон, Медисон, Џеј, *Федералистички списи* (редакција и уводна студија др Војислав Становчић), „Радничка штампа”, Београд, 1981, стр. 193.

⁴ „Инклузивност у минималном смислу значи да држављани без обзира на разлике које их деле, морају једни друге признати као легитимне и равноправне припаднике заједнице.” (Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, Фабрика књига, Београд, 2007, стр. 152)

политичке интеграције која ће успјети да уравнотежи либералне императиве универзалности и једнакости основних права са мултикултурним императивом јавног признања посебних идентитета. То успијева остварити само стратегија уставног патриотизма.

УВОД

Са Ролсовом *Теоријом њравде* 1971. године иницирана, пријечно потребна, обнова посустале политичке филозофије, смјестила је у само средиште расправа проблеме друштвене интеграције, усредсређене на проналажење праведних друштвених установа и њиховог устројства, које би обезбидило друштвену стабилност и трајност поретка. Под утицајем либерално-комунитарног спора и реафирмације принципа грађанства у посљедњој декади 20. вијека, ова расправа се пребацила са проблема правде на проблеме заједнице, чланства и грађанства, са увиђањем да за стабилност и трајност политичке заједнице није важан само карактер базичних установа, него и идентитет и ставови грађана.⁵ Упоредо са тим је обновљен интерес за концепт патриотизма и његово одвајање од национализма.

Тако су се сусрела два питања која су стара колико и политичка теорија, па и старија, колико и организоване политичке заједнице, јер имплицитно леже у темељима сваког покушаја формирања сваке политичке заједнице, а с настанком политичке рефлексиие и у политичкој саморефлексиии: проблем *друштвеног јединства* и проблем *њрипадања*. У почетку још неартикулисана питања, страхови и зедње везани за опстанак политичке заједнице, са почецима политичке рефлексиие су, поред егзистенцијалне релевантности, постала и теоријски релевантна, формирајући нека од темељних проблема политичке теорије, чија обнова ће да проистекне из сусретања, односно узајамног „припитомљавања” либерализма и комунитаризма.

Основни циљ једног политичког поретка јесте успостављање стабилне, трајне и добро уређене политичке заједнице. То је проблем друштвене интеграције који се у савременој уставној демократији испоставља као проблем помирења друштвеног јединства, демократске легитимности и културног плурализма, мирењем

⁵ Уп.: Никола Бељинац, „Да ли је уставни патриотизам могућ у мултикултурним друштвима”, *Годишњак Факултета њолиитичких наука*, 2011, вол. 5, бр. 6, стр. 235.

либералних, демократских и мултикултуралних императива. Упоредо с тим, а везано за питање демократске легитимности, поставља се проблем лојалности држави која зависи од одређивања чланства и признатости, из чега произилази припадање, а из њега приврженост. Гдје неко није признат и прихваћен, то јест не припада, тамо нема ни привржености и ту постоји озбиљан легитимацијски дефицит. Зато се у савременом друштву трага за таквим начином политичке интеграције који ће задовољити и психолошку потребу појединца да припада и потребу политичке заједнице за вјерношћу, повјерењем и солидарношћу.⁶ А како је потребно истовремено одговорити на изазове друштвене кохезије, с једне стране, успостављања стабилне конституционалне демократије, с друге, и обезбјеђења и подстицања грађанске привржености, а отуд и солидарности и пожртвовања, с треће стране, ова симултаност је од фундаменталног значаја за добро уређену политичку заједницу. Само када истовремено обезбјеђујемо друштвену интеграцију (појединаца и група), легитимност и грађанску приврженост, успијевамо да обезбједимо истински дом за све који у њој живе и доприносе њеном развоју. Само тако се нико не осјећа осујећеним, изопштеним или странцем. И само на тај начин у културно диференцираним и подијељеним друштвима миримо чињеницу културног плурализма са императивима друштвеног јединства и демократске легитимности.⁷ Ове стране успјешно повезује стратегија *уставног патриотизма*.

НОРМАТИВНЕ СТРАТЕГИЈЕ ИНТЕГРАЦИЈЕ

Шест је могућих нормативних стратегија политичке интеграције савременог друштва, односно стратегија за помирење културног плурализма и друштвеног јединства: 1) уставни национализам, 2)

⁶ Потребно је, каже Клариса Хејворд, пронаћи идентитет грађанина који ће послужити „и психолошкој потреби појединца да припада и потреби политичке заједнице за лојалношћу, повјерењем и солидарношћу, док истовремено унапређује толеранцију и ангажовање пуно поштовања према онима који су изван грађанског 'ми'” (Clarisa Rile Hayward, „Constitutional Patriotism and Its Others”, Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Chicago, IL, September, 2004, p. 7)

⁷ Друштвена чињеница етнокултурне различитости као неизмјењива чињеница савремених либералних демократија, може да се игнорише или да се супрече, у оба случаја на морално недопустив начин, што доводи до кризе легитимитета и политичку заједницу чини крхком и нестабилном.

либерални национализам, 3) либерални мултикултурализам, 4) либерални процедурализам, 5) нови републиканизам и 6) уставни патриотизам. Поставља се питање која од њих нуди најбоље, морално најодрживије, најправедније и најефикасније нормативно оправдање патриотске привржености у актуелном стању етнокултурне хетерогености либерално-демократских друштава. Опредјељење за одређену одређену нормативну стратегију је ствар и политичке воље и друштвених околности и оно показује степен демократске зрелости једног друштва. У наставку текста ћу дати једну редуцирану експликацију ових стратегија и указати на њихове контекстуалне моћи, опредјељујући се за стратегију уставног патриотизма као најпримјеренију етнокултурно диференцираним друштвима.

Уставни национализам

Уставни национализам је стратегија која је примијењена у бившим југословенским републикама са првим уставима после 1989. године. То је нелиберална стратегија која је представљала промјену једне рестриктивне (социјалистичке) дефиниције државе, другом (националистичком).⁸ Наиме, све државе бивше Југославије су после њеног распада дефинисале политичку заједницу (било у преамбулама или основним одредбама) као *еџничку државу* већинске нације. Зато либерални национализам подразумева такву „уставну и правну структуру која привилегује чланове једне етнички дефинисане нације над осталим становницима одређене државе”, што доводи у неравноправан положај мањинске нације и тако их дискриминише, свдећи их на грађане другог реда. Ово одступање од прихваћених демократских норми да су грађани основни субјекти

⁸ Први је о уставноправној институционализацији постјугословенских држава као „уставног национализма” писао Роберт Хејдн у: Robert M. Hayden, „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics”, *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992, p. 655. (Доступан је и дигитализовани текст на: <https://www.ucis.pitt.edu/nceer/pre1998/1993-807-20-4-Hayden.pdf>). Уп.: такође и његов текст „Constitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia”, *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996. Касније ће овај период уставноправне изградње ових држава Хејдн назвати и „државни шовинизам”. (Уп.: Robert M. Hayden, „Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing”, *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4 (Nov. 1996), pp. 783-801)

⁹ Robert M. Hayden, „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics”, нав. издање, p. 655.

устава и преношење суверености на нацију као колективитет водило је формирању „приватизоване етничке државе”, то јест државе чији је власник титуларна већинска нација и тако привилеговање партикуларне концепције добра већинске групе, дијелећи тако грађане на двије групе, чланове привилеговане „титуларне” нације и „остале”.¹⁰ На тај начин уставни национализам ствара темељни структурални дефицит јер трајно искључује мањине. Посљедица тога је да мањине државу не могу да осјећају као своју, па су или индиферентне према њој и окрећу се својој „матници”, односно „матичној држави”, или пак постају према њој непријатељске, што за посљедицу може да има сепаратистичке тенденције. Тако се од мањина захтијева превише конформизма, па се грађани који не дијеле врховно супстантивно добро (нацију) довијају различитим облицима друштвене мимикрије. То показује устаљена пракса мијењања презимена у Македонији у 19. и почетком 20. вијека додавањем наставка „-ић” или „-ов”, зависно од тога да ли су се прилагођавали српској или бугарској доминацији.¹¹ Ради се, дакле, о ексклузивистичкој интерпретацији идентитета политичке заједнице, која намеће доминантни већински идентитет, одређујући се као држава већинске нације.

Овим не само да су напуштени принципи универзалности права и једнакости пред законом либералног конституционализма — људска права, владавина права и једнака слобода — него је успостављањем суверености нације и појединачни припадник саме титуларне нације доведен у позицију да није политички субјект, чиме се ова стратегија показала као једнако опресивна и према члановима већинске нације јер је и њима наметнуто колективно добро нације и постављено изнад њиховог личног добра.¹²

¹⁰ Уп.: Nenad Dimitrijević, „Ethnonationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative”, *Studies in East European Thought*, 54/2002, pp. 250–253. Уп.: и Ненад Димитријевић, „Конституционализам приватизоване државе”, у: Ненад Димитријевић, *Уставна држава схваћена контекстуално*, нав. издање, стр. 135–168, као и тамо анализиране преамбуле устава балканских земаља на странама 163–164.

¹¹ До ове мимикрије је долазило и у најновије време. Један мој пријатељ, иначе Турчин, глумац Албанске драме у Скопљу, у наступу македонског национализма деведесетих напустио је своје турско презиме и узео македонско презиме своје жене.

¹² Nenad Dimitrijević, „Ethnonationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative”, наведено издање, р. 250.

Из свих тих разлога ова стратегија је нелиберална, недемократска и дубоко неправедна и неморална, јер дискриминише мањине, али је и нестабилна, јер ствара егзистенцијални страх не само мањина, него и титуларне већине, која на мањине стално гледа са подозрењем.

Либерални национализам

Али ни конституционализацијом мултикултурних права, доношењем посебних закона о правима мањина и институционалном заштитом посебних етнокултурних идентитета након 2000. године није у овим државама превазиђена етничка пристрасност, јер је „етно-приватизована држава”, која је негирала и фактички онемогућавала коришћење етнокултурних права, замијењена државом либералног национализма у којој се гарантују мањинска права, али проблеми чланства, припадања и привржености и даље остају неријешени. Либерализам је само ограничио национализам грађанским правима, политичком једнакошћу и владавином закона, али није уклонио проблем. Тачно је да либерални национализам као стратегија политичке интеграције не оспорава ничије право на разликовање и чување сопственог идентитета, шавише он допушта групно диференцирана права припадницима мањина, успоставља институције и финансије за подршку мањинама, али ове групне идентитете он склања у приватно подручје. На тај начин они остају јавно непризнати.

Либерални национализам,¹³ политички отјелотворен у националној држави, полази од нормативне претпоставке о компатибилности либерализма и национализма и емпиријске тезе да је

¹³ Либерални национализам настао је под утицајем комунитарне критике либерализма, тако што су либерални теоретичари ублажили свој деонтолошки универзализам и у њега уносили комунитарне „контекстуалности” стварајући једну умјеренију варијанту национализма. За темељне идеје либералног национализма уп.: David Miller, *On Nationality*, Oxford University Press, Oxford, 2005. и David Miller, *Justice for Earthlings, Essays in Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013; Јаел Тамир, *Либерални национализам*, прев. Миша Ђурковић, „Филип Вишњић”, Београд, 2002; Niel MacCormick, *Questioning Sovereignty*, Oxford University Press, Oxford, 1999; Tamar Meisels, *Territorial Rights*, Springer, New York, 1995. Либерални национализам представља једну варијанту „уacroћеног” национализма, како га је назвао Мекормик (Niel MacCormick, *Questioning Sovereignty*, нав. издање, р. 167) и јавио се још осамдесетих година прошлог вијека као одговор на бројне ексцесе и трагедије које је изазвао етнички национализам. Либерални националисти хоће национализам подредити захтјевима индивидуалне аутономије (отуд атрибут „либерални”)

национализам неиздјежни пратилац либералне демократије, па и да јој је неопходан јер обезбјеђује приврженост грађана држави.¹⁴

То је данас доминантна стратегија политичке интеграције и рјешавања проблема припадања и привржености у Европи. Један од заговорника либералног национализма, Дејвид Милер (David Miller), каже да либерални национализам подразумева „инклузивни идентитет, прихватљив члановима свих културних група”¹⁵, неопходан због темељне друштвене солидарности. Поставља се, међутим, питање како овај „кишобрански” национални идентитет може представљати интеграциони фактор, када не може да се односи на све грађане у једном мултикултурном друштву. Ово је било могуће у западним либералним друштвима, гдје се нација изграђивала заједно са државом у дужем периоду од најмање два вијека и гдје је либерализам имао могућност да држи у границама и постепено пацификује национализам. Када се, међутим, примијени на плурална етнокултурна друштва, либерални национализам се показује као неодговарајућа стратегија јер не може да интегрише све идентитете и на крају се показује као асимилаторски пројекат. Он постаје сметња и препрека за успостављање легитимности уставне демократије и њеног захтјева за приврженост, јер се мањинске заједнице не могу поистовјетити са тако спецификованом концепцијом добра. Наиме, како се либерални национализам и даље држи стожерног става либералног процедурализма и полази од приоритета једнакости пред законом у односу на вишеструке животне форме (јер би њихово службено признавање подривало једнакост права), он културну диференцираност смјешта у приватно подручје, а ова хегемонија већинске националне културе сматра се прихватљивом све док мањинске групе нијесу ометане да практикују своју културу у интимности свог дома. На тај начин либерални национализам привилегује националну културу доминантне нације, јер јавно подручје

односно помирити посвећеност национализма друштвено-културном контексту са либералним захтјевом на правима засноване индивидуалне аутономије.

¹⁴ За овакво објашњење и оправдање либералног национализма уп.: Јелен Тамир, *Либерални национализам*, нав. издање, нарочито стр. 53–64. О напетости између нормативне и емпијске тезе либералног национализма уп.: Arash Abizadeh, „Liberal-nationalist vs. postnational social integration”, *Nations and Nationalism*, 10 (3), 2004, pp 231–250.

¹⁵ David Miller, *Justice for Earthlings, Essays in Political Philosophy*, нав. издање, р. 91.

(тобоже морално-етнички неутрално) остаје хомогеној националној култури. Проблем је у томе што ако се идентитет заснива на већинској концепцији добра, онда се и државни симболи (застава, химна, грб), као и ритуали и празници који изражавају партикуларну културу већинске нације, као репрезентације једне одређене, посебне (етнонационалне) културе, намећу свима.¹⁶ С тим репрезентацијама партикуларне културе доминантне нације — са којима се могу поистовјетити само припадници већинске нације, осјећајући их као нешто своје — не могу се поистовјетити припадници мањинских група. Зато је ова стратегија ексклузивистичка и непримјенљива на мултикултурна друштва као што је црногорско. Тако либерални национализам кроз мит „неутралне државе” промовише и легитимише асимилацију и политичку искљученост. Сходно томе, појединци и групе чије концепције добра се разликују од прокламованог супстантивног предмета патриотске привржености (нације) наилазе на асимилацију или осуду, искључивање, а понекад и на насиље.

*Либерални мултикултурализам*¹⁷

Код стратегије либералног мултикултурализма проблем је на другој страни. Док код либералног национализма проблем лежи у ексклузивистичком поимању институција, симбола и празника, код мултикултуралног либерализма он настаје због одсуства заједничког идентитета.

Мултикултурализам¹⁸ представља такву стратегију у политичкој теорији и јавним политикама која одбацује вриједносну неутралност либералне државе, сматрајући њену етничку неутралност митом, јер

¹⁶ Уп.: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, наведено издање, стр. 147–148

¹⁷ Овај дио чланка ослања се на моје раније расправе о мултикултурализму: „Политика идентитета, мултикултурализам и мањинска права”, у: *Међународне студије*, Загреб, год. 10, бр. 3–4/2010; „Value Pluralism and Multiculturalism”, in: *Values and 21st Century*, MASA, Podgorica, 2009. и „Мултикултурализам и политичке институције”, у: *Политичке институције и демократија* (ур. В. Павловић), ФПН, Београд, 2006.

¹⁸ О основним идејама мултикултурализма уп.: Вил Кимлика, *Мултикултурализам. Мултикултурно грађанство*, прев. Слободан Дивјак, ЦИД, Подгорица, Јесенски и Турк, Загреб, 2004; Од књига на јужнословенским језицима најинформативнија је студија Милана Месића, *Мултикултурализам. Друштвени и теоријски изазови*, „Школска књига”, Загреб, 2006.

је, према мултикултуралистима, свака национална држава по логици дјеловања пристрасна и у том смислу привилегује већинску нацију и врши „тиху” асимилацију мањина, с обзиром на то да су све јавне одлуке које се тичу важних јавних политика усмјерене на заштиту и подстицање културе већинске групе и изградњу јединственог националног идентитета. Према комунитарцима и мултикултуралистима, ако већ већинска група користи државу за одржање и развијање сопствене нације и културе, то исто треба примијенити и на друге (мањинске) културне групе, па им обезбидити неке погодности које упражњава и користи и већинска група, од употребе језика у јавним установама и посебне репрезентације у централним органима, преко подстицаја и државне бриге за културу мањина, до права на територијално организовање и територијалну самоуправу, па чак и релативно аутономан економски, политички и културни подсистем итд. Мултикултуралисти не виде државу као националну, сматрајући да сама чињеница постојања више културних група онемогућава остварење националне државе на моралном и на политичком нивоу. Не виде је, међутим, ни као грађанску, управо из разлога наглашавања да не постоји један универзални грађански идентитет. Али самим тим што схвата државу као мултикултурну (вишеетничку) заједницу, у којој свака нација и култура имају право на развој сопственог идентитета, мултикултурализам јесте *етничка или националистичка* политика, која једнако као и национализам апсолутизује претполитички принцип националности или групног етничког идентитета и подиже га на ниво основног интегративног принципа. Тако и мултикултурализам, као и национализам, узима нацију као конститутивну, с тим што су у мултикултурализму све нације унутар једне државе конститутивне, а не само једна. Мултикултурна држава је „вишеструка национална држава”, гдје су интегрисане (етничке) заједнице, а не појединци у тим заједницама.

У том смислу се овдје ради само о генерализовању етничког принципа и његовом ширењу и доминацији у политичком пољу. Дакле, на једном фундаменталном нивоу постоји слагање између националиста, комунитарца и мултикултуралиста, јер и једни и други полазе од приоритета етничког принципа, само је разлика у томе што националисти преферирају националну државу без мањина, а мултикултуралисти (могли би се у овом смислу називати и „мултинационалистима”) виде државу као *ѝросѝ скуѝ* или асоцијацију различитих нација, које сарађују док им је то у интересу.

Досљедно спроведена стратегија мултикултурализма институционално подразумева разне врсте консоцијативних или федеративних аранжмана у некој врсти „заједнице заједница“.

Тако се учвршћује сегрегативни мултикултурализам, који успоставља систем паралелних и затворених етничких политика националних мањина, слабећи ионако крхке социјалне везе на нивоу заједничке државе. Тиме се пренаглашавају етнокултурне разлике и стварају „паралелне културе“ гетоизираних мањина у уско дефинисаним просторима самодовољности и самоизолације. А тамо гдје се интеграција заснива на сегрегативном мултикултурализму, нужно долази до додатног етнифицирања не само политичког, него и уставног простора, који онда под притиском плурализма идентитета води сталном преиспитивању основних темеља државе.

Овај акомодацијски одговор на национализам, који прилагођава различите национализме на територији заједничке државе, настојећи да акомодира дубоке етноплуралне подјеле кроз разне консоцијативне подјеле моћи (примјерице БиХ и све више Македонија) и територијалне аутономије и институционалне аранжмане, остаје без једног важног темеља друштвене интеграције — без заједничког политичког идентитета. Нема основа да се вјерује, послје дугог искустава различитих консоцијацијских, *power-sharing* и мултикултуралних аранжмана да ови аранжмани могу да подстакну заједништво и да воде већој интеграцији од пуког узајамног подношења док је то свима у интересу. На тај начин формирана политичка заједница је само пука интересна заједница без заједничког политичког идентитета, па се поставља питање да ли то уопште и јесте политичка заједница. Не очекује се међусобна одговорност грађана и сарадња тамо гдје нема заједничког политичког идентитета, јер што би их подстицало на то? Коначно, због чега би били „посвећени одржању заједничког политичког подухвата?“¹⁹

Узајамно признање и акомодација различитих национализама смирују оштрицу сукоба и они су погодни доиста за укидање сукоба и успостављање тзв. стабилности (нпр. за постратни период попут БиХ), али они не могу донијети демократију, већ само стабилност, што значи да могу успоставити неку врсту инстант стабилности, али не и трајност политичке заједнице и њен демократски

¹⁹ Alex Schwartz, „Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Divided Societies“, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011), p. 504.

напредак.²⁰ Консоцијација је у том смислу погодна за мир и прекид сукоба, али не и за изградњу дугорочне стабилности и демократије. Штавише овакви аранжмани само залеђују постојеће подјеле и „еродирају осјећај солидарности потребан за промовисање јавног добра”, како признаје једна од перјаница либералног мултикултурализма (Кимлика). Различити национализми се тада међусобно супротстављају и „поткопавају одрживост вишеетничких друштава”. Пука посвећеност идеји „дубоке различитости” (мултикултурализма) сама по себи није довољна да оствари друштвено јединство и интегрише заједницу јер врло лако у случају било каквог нараслог национализма ова приврженост се тањи и нестаје.

Да би се проблем друштвеног јединства и (не)стабилности надигао посредством неког снажнијег основа интеграције, потребна је изградња тог недостајућег интеграцијског основа, заједничког политичког идентитета који ће надилазити подвојене лојалности и изграђивати нешто што се назива „постнационални” грађански идентитет.

Нови републиканизам²¹

Важна традиција у политичкој теорији је и нови републиканизам, који је заслужан за рехабилитацију појма патриотизма и његово поновно увођење у политичку теорију с краја 20. вијека, али и за његово одвајање од национализма и везивање за приврженост слободној држави (републици). Ова стратегија настоји да одвоји патриотизам од национализма, јер док национализам вреднује културно, вјерско и етничко јединство народа, патриотизам је, према новом републиканизму, љубав према заједничкој слободи, која оснажује наш отпор тлачењу. То је „рационална љубав” кроз „грађанску врлину”, која служи одржању поретка и закона као предуслова слободе.

²⁰ О немогућности консоцијативних аранжмана да успоставе демократију уп.: Никола Бељинац, „Консоцијативна демократија у постконфликтним друштвима”, *Politeia*, бр. 3/2012, стр. 199–208.

²¹ О новом републиканизму се говори као о приступу у политичкој филозофији који је реafirмисао традиционални републикански приступ, али му је дао нове подстицаје формирајући концептуалну кохеренцију републиканске мисли. Тако је Филип Петит преобликовао цијелу републиканску традицију па и у њеној централној идеји политичке слободе, конципирајући је као одсуство доминације и разграничио нови од традиционалног републиканизма. (Уп.: Philip Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Clarendon Press, Oxford, 1997, pp. 51–109)

За нови републиканизам основно је питање како да се љубав према земљи усклади са универзалним принципима слободе и правде.

Према овом виђењу патриотизам се изражава у рационалној емоцији бриге за опште добро једне одређене слободне државе. Ту је појединачно добро подређено општем добру (политичкој слободи), али с обзиром на то да се ради увијек о одређеној заједници — републици то је и опште добро супстанцијално одређено комуналним наслеђем које га дијели од других постојећих република. Републиканска приврженост, усмјерена на опште добро грађана који сами собом управљају, подразумемијева да су њихове грађанске обавезе темељене на рефлексивном препознавању међузависности и добра грађанства, усмјереног на заједничке институције и историје, а не на процедуре (процедурални либерализам), ентитичко поријекло (либерални национализам и либерални мултикултурализам) или заједничке принципе, норме, вриједности и праксе (уставни патриотизам).

Нови републиканизам се углавном јавља као алтернатива национализму и идеји и пракси националне државе у виду привржености принципима и праксама републике (политичка слобода).²² Маурицио (Maurizio) Вироли патриотизам види као нешто више од привржености слободним установама и законима, као приврженост одређеном *начину живота* као супстантивнији облик политичког патриотизма, који може да уједини грађане.²³ Али овај „републикански патриотизам” више наглашава посебан начин живота или историју него што је то у складу са републиканском једнакошћу признања, јер с временом овај патриотизам може постати ексклузиван и маргинализовати друге. Наиме, могуће је да не дијеле сви позитивни став чак и према заједничкој историји.²⁴

²² Заговорници новог републиканизма су га одлучно одвојили од комунизма, национализма, али и либерализма. (Уп.: Philip Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, наведено издање, р. 4–12; Уп. и: Maurizio Viroli, *Republicanism*, Hill and Wand, A division of Farrar, Straus and Giroux, New York, 2002, pp. 35–43; Iseult Honohan, *Civic Republicanism*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2002, Part II: Contemporary Debates.) За критику концепта „недоминације” уп.: Patchen Markel, „The Insufficiency of Non-domination”, *Political Theory*, vol. 36, No 1, Febr. 2008, pp. 9–36.

²³ „...Демократска политика не треба етно-културно јединство; она захтијева грађане посвећене републиканском начину живота.” (Maurizio Viroli, *For Love of Country*, Oxford University Press, Oxford, 176, наведено код Iseult Honohan, наведено дјело, р. 175)

²⁴ Уп.: Iseult Honohan, нав. дјело, pp. 270–271.

А с обзиром на то да се увијек ради о одређеној републици, чије су институције политичке слободе укоријењене у одређеном начину живота и посебној култури, то нови републиканизам није даље одмакао од либералног национализма у остварењу инклузивности. Наиме, он је само замијенио нацију републиком, као врховном етичком инстанцом којој се дугује приврженост. Као што у стратегији либералног национализма грађани који не дијеле исту етичку вриједност (нацију) не могу да развију патриотску приврженост према њој, тако ни овдје грађани који не дијеле етичку вриједност републике не могу да се поистовјете са овим врховним добром, те остају искључени. Нови републиканизам је одвајајући патриотизам од претполитичке везе с нацијом и замјењујући је политичком везом са републиком, по сопственом саморазумјевању, боље одговорио на изазове мултикултурализма.²⁵ Међутим, нови републиканизам прави исту грешку као и либерални национализам јер патриотску приврженост везује за супстантивно схваћену приврженост једном фиксираним предмету патриотске привржености, што не може задовољити захтјеве етнокултурне различитости.²⁶

Либерални процедурализам

Модерни либерални процедурализам је афективно испражњен, у њему нема мјеста за снажне афекте припадања, лојалности, вјерности и посвећености, тако да не може „надахнути на морални и грађански ангажман који самовлада захтијева”²⁷, како налазе комунитарне критике, сматрајући да је јавна сфера очишћена од лојалности и тако афективно празна.

²⁵ Тако Петит сматра да се позивањем на слободу као одсуство доминације задовољавају захтјеви мањинских култура: „Слобода као одсуство доминације је плуралистички идеал и може се очекивати да заповиједа лојалност широком спектру савремених интереса и мишљења” (Philip Pettit, наведено дјело, р. 146).

²⁶ За критику фиксираниог предмета привржености и начина избјегавања овог есенцијализовања привржености уп.: Никола Бељинац, „Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма до уставног патриотизма”, *Sintesis*, бр. V/1, 2013, стр. 107–115.

²⁷ Michael Sandel, *Democracy's Discontent: America in Search for a Public Philosophy*, Harvard Uni Press, Cambridge, MA, 1996, р. 323, наведено у: Patchen Markell, „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional Patriotism”, нав. извор, р. 38.

Средишњи стуб либералног процедурализма јесте морално неутрална држава и једнакост пред законом са првенством над мноштвом животних форми, које се задржавају у подручју приватности да не контаминирају јавно подручје и не етнифицирају политику, јер би њихово јавно признање подривало једнакост права. Наше плуралистичко друштво је дом различитих сукобљених концепција добра. То поставља проблем како да успоставимо стабилно и праведно друштво слободних и једнаких грађана дубоко подијелих разложним вјерским, филозофским и моралним учењима. Рјешење либералног процедурализма је у конструисању неутралног политичког подручја у коме ова неслагања могу да се исказују мирољубиво кроз процесе који обезбјеђују лојалност свих. Зато је либерални процедурализам „слијеп за разлике”, а држава и јавно подручје издигнути изнад поља друштвених различитости, па држава не треба да се ангажује привилегујући било коју концепцију добра, па ни да се обазире на различите концепције добра. Праведно друштво је оно у коме се не привилегује ниједан поглед на свијет и ниједно партикуларно добро. Устав успоставља оквир демократске процедуре унутар које дјелују људи остварујући своје супстантивне изборе, који су легитимни све док имају допустив процедурални *pedigree*. Права, принципи и стандарди који нијесу саставни дио идеала демократског процеса — рецимо гаранције вјерске слободе — нијесу уставно фундаменталне као што су права гласања, политичког говора или норме праведне репрезентације.

Према либералном процедурализму метаполитички ниво има приоритет над супстантивним политичким циљевима, али и над културном различитошћу, тако да вјера, националности, култура остају да се практикурају у приватном подручју. Логика процедуралног либерализма је сљедећа: плуралистичко друштво је пуно супротстављених партикуларних концепција добра; да би се супротстављене концепције учиниле компатибилним у пракси, морамо створити стриктне границе њиховом јавном утицају. Посебно, морамо заједно створити једно неутрално политичко подручје у коме се ова неслагања могу уклонити мирољубиво кроз процесе који осигуравају оданост свих јер је наша прва дужност као грађана да одржимо либерално-демократски институционални поредак.

Више је проблема код процедуралног либерализма. Прије свега, јасно је да пошто не признаје разлике, либерални процедурализам не може да одговори на императиве етнокултурне различитости.

Он смеће с ума да припадници мањина (као и већине) изграђују и концептуализују свој индивидуални идентитет посредством групног идентитета, који тако представља важан основ остваривања њихове индивидуалне аутономије.²⁸ На тај начин либерални процедурализам, само другачијим путем, доводи до истих резултата као и либерални национализам — оставља мањине без јавног признања. Разлика је једино у томе што он не привилегује културну баштину припадника већинске нације, као што то чини либерални национализам, али и у случају либералног процедурализма фактички је поништена либерална неутралност. Ослањање на либерални мит о неутралности нема више никаквог основа. Зато је за хетерогена друштва и либерални процедурализам једнако неправедна и недјелотворна стратегија, па треба тражити другачији пут за одређивање идентитета политичке заједнице у случају културно хетерогених друштава.

*

Дакле, видјели смо да уставни национализам не одговара либералном конституционалном оквиру јер отворено привилегује чланове етнички дефинисане (већинске) нације као носиоца суверенитета и не осигурава темељне принципе либералне конституционалне демократије: универсализам људских права, једнакост пред законом и владавину права. Али то чине и либерални национализам и либерални мултикултурализам, први зато што и без утврђивања суверености већинске нације његов либерални универсализам се своди на привилеговање културе већинске нације, други зато што категоријом групних права поништава ефекте универсализма права и утемељује државу као пуки механички скуп етничких заједница. Он (либерални мултикултурализам), додуше, укида доминацију било које етничке групе, али то чини на претполитичком нивоу јер се ослања на принцип нације као и либерални национализам. Политичко-институционални израз либералног мултикултурализма су различите теорије консоцијације и консоцијативне демократије, за чије интегративне капацитете смо закључили да су слаби. С друге стране, либерални национализам привилегује

²⁸ Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, наведено издање, стр. 153. Уопште за добру критику либералног процедурализма уп.: Bikhu Parekh, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Macmillan Press, London, 2000, pp. 126–136.

културу („културну баштину”) припадника већинске нације, чиме криптолошки разврстава грађане на грађане првог и другог реда. Тако једна деонтолошка универзалистичка концепција (либерални процедурализам) и једна у основи етничка концепција (либерални национализам) на крају доводе до истих посљедица, иако су кренуле са супротних позиција: мањинске заједнице остају непризнате.

У тим условима се у модерним плуралистичким друштвима подијељеним по етничком, лингвистичком или вјерском идентитету трага за начинима истовременог рјешавања проблема политичке интеграције и успостављања конституционалне демократије са резултатом обезбјеђења грађанске привржености, солидарности и пожртвовања. То је трагање за „заједничким домом” у коме се нико неће осјећати као странац, нити бити потлачен, непризнат, асимилиран или дискриминисан.

Све напријед приказане нормативне стратегије друштвене и политичке интеграције етнички хетерогених друштава су непримјерене, неодговарајуће, неправедне и, на крају, неефикасне. Ниједна од њих не успијева да успостави инклузивне критеријуме оправдања политичке привржености, који не би угрожавали посебне идентитете и који би надахнули осјећања лојалности и привржености и подстакли свијест о политичкој заједници као заједничком дому свих њених грађана. Приступање проблему друштвене интеграције, било са становишта националне државе (уставни национализам, либерални национализам), било са становишта групних права (радикални и либерални мултикултурализам и комунитаризам), спада у ове врсте погрешних стратегија. Потребно је „измјештање” стожера и главне осе друштвене интеграције из етничко-идентитетских сфера, како су радиле ове стратегије. Ово успијевају да учине либерални процедурализам, нови републиканизам и уставни патриотизам, али са различитим изгледима на успјех. Први (либерални процедурализам) зато што потпуно запоставља групне идентитете, а други (нови републиканизам) јер лежи на комунитарном потчињавању индивидуалног добра колективном. Једино уколико се пође од темељних вриједности конституционалне демократије (и утолико формалних и општих) посредованих контекстуално датим идентитетским посебностима, могуће је помирење захтјева културног плурализма и императива друштвеног јединства и демократске легитимности.

Остаје нам да видимо како се уставни патриотизам као стратегија „понаша” у мултикултурним друштвима.

Уставни патриотизам

Уставни патриотизам је у посљедњих двадесет година један од најатрактивнијих и најрасправљанијих, па и најоспораванијих, али, опет, и најмање одређених концепата у политичкој теорији. Не постоји јединствено схватање овог концепта, али опсег расправљања о њему показује да многи овај концепт виде корисним у конкретним политичким контекстима за поједине земље на свим меридијанима, па и за регионалне политичке интеграције, попут Европске уније, али посебно као стратегију политичке интеграције за културно диференцирана друштва.²⁹

Основна варијанта уставног патриотизма подразумијева да политичку интеграцију треба заснивати на широко инклузивном концепту грађанства и на идентификацији са политичким принципима и вриједностима које су заједничке свим грађанима, без обзира на етничку, вјерску, лингвистичку или неку другу групну припадност. У том смислу, он успоставља један специфичан вид *иоли-тичкој патриотизма*, који комбинује универзалне и партикуларне елементе тако што почива на принципу једнаке слободе за све (универзализам) уз признање и уважавање контекстуално датих идентитетских посебности (партикуларизам) у јавном пољу. Да одмах појаснимо ову доста апстрактну срж уставног патриотизма. То

²⁹ Концепт је у политичко промишљање унио Долф Штернбергер (Sternberger) у посебном контексту Њемачке послје Другог свјетског рата 1979. године, а обновио га је у једном интервјуу Јирген Хабермас 1989. године: „А сада о колективном идентитету Њемачке послје Другог свјетског рата... За нас као грађане Савезне Републике Њемачке ја држим уставни патриотизам (Verfassungspatriotismus) као једини могући облик патриотизма.” (Jürgen Habermas, „Grenzen des Neohistorismus”, in: *Nahhohedne revolution*, Kleine Politische Schriften, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990, S. 151). Хабермас је овом појму дао и усмјерење и универзалну снагу и утицај у више својих текстова у посљедњих тридесет година. Међу најутицајније разраде овог концепта касније спадају књиге и текстови Јан Вернер Милера (Jan-Werner Müller), Атракте Инграм (Attracta), Печена Маркела (Patchen Markell) и др. Но овдје се не ради о неком јединственом значењу. Овдје не можемо улазити у различитост становишта ових аутора и ауторки која се крећу око двије оријентације, оне која уставни патриотизам везују за политичку или уставну културу (Хабермас, Милер, Инграм) и оних које патриотску приврженост раздвајају од било каквог предмета идентификације (Печен Маркел нпр.). У јужнословенским земљама су заговорници стратегије уставног патриотизма у више својих радова: Ненад Димитријевић, Милан Подунавац, Звонко Посавец, Арсен Бачић, Миле Ласић, Есад Згодић, Никола Бељинац итд.

значи да, у случају Црне Горе, уставни патриотизам подразумева да грађани Црне Горе прихватају универзалне конституционалне принципе (универзализам људских права, једнакост пред законом и владавину права) и да у интерсубјективној комуникацији признају једни другима право на изражавање идентитетских посебности (националности, вјере, језика и друго), изграђујући заједнички живот³⁰ слијеђењем контекстуално формираних универзалних вриједности и норми садржаних у уставном уређењу. Зато је неопходан услов изградња *грађанске државе*. Дакле, уставни патриотизам полази од грађанског концепта државе, као и либерални универзализам и процедурализам и нови републиканизам, али не занемарује нити насилно изгурава културне посебности из јавног поља, јер се управо контекстуализује с обзиром на културни плурализам. За разлику, опет, од либералног мултикултурализма, који инсистира на различитости, уставни патриотизам наглашава *јединство*, али не запоставља различитости.³¹

Уставни патриотизам подразумева концепцију политичке заједнице која је уједињена извјесним правилима, процедурама и праксама, а не заједничким циљевима.³² Грађанство се не може занемаривати на „супстантивном консензују о вриједностима, већ само на консензусу о процедурама за легитимно доношење закона и легитимно вршење власти”.³³ Овим се грађански идентитет одваја од претполитичких племенских, етничких, вјерских, лингвистичких

³⁰ „Заједнички живот у држави резултат је многих историјских контингенција. Али те контингенције, укључујући и чињеницу да ми као држављани припадамо различитим нацијама, не оспоравају чињеницу да ми живимо заједно. У првом кораку рефлексије о *смислу* заједничког живота потребно је једноставно да прихватимо *чињеницу* заједничког живота... Оно што ми као припадници мањинске нације делимо са припадницима већинске нације у држави, ексклузивно је за ‘нас’ и ‘њих’, и не може бити подијељено са, на пример, нашим етничким сународницима у држави-матици.” (Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, нав. издање, стр. 157–158)

³¹ „Уставнопатриотско везање за та начела мора се, дакако, хранити из сугласне баштине културних предаја.” (Jürgen Habermas, „Повијесна свијест и посттрадицијски идентитет. Западна оријентација Савезне Републике Њемачке”, у: *Политичка мисао*, vol. XXXVIII, бр. 2/2001, стр. 133)

³² За Јана Вернера Милера то су „норме, вриједности и индиректнине... процедуре либерално-демократског устава”. (Jan-Werner Müller, *Уставни патриотизам*, Фабрика књига, Београд, 2010. стр. 8)

³³ Jürgen Habermas, „Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State”, in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theo-*

идентитета и на тај начин у концепцији „постнационалног идентитета” врши одвајање државе од нације. Отуд је уставни патриотизам довољно инклузиван да уважи чињеницу културног плурализма и у својој комбинацији универзалних принципа и контекстуалне партикуларности обезбиди јединство и стабилност, али и демократичност политичке заједнице. Основна људска права, која одређују статус правне особе прије позитивизације права, преводе у правном облику права и дужности које појединци морају реципрочно признати једни другима као услов рационалне расправе. Ова права, која укључују једнаке индивидуалне слободе, једнако чланство, једнаку правну заштиту и једнаке прилике за партиципацију, минимални су услови који допуштају уставној држави да реализује темељну посвећеност слободи и једнакости. Као таква она допуштају појединцима да себе виде као ауторе и адресате закона и тако представљају опуномоћавајуће услове који омогућавају упражњавање политичке аутономије.

За уставни патриотизам је од посебне важности међуповезаност либерализма и демократије, с обзиром на то да је гарантовање либералних права појединаца могуће само уз истовремено развијање демократских права политичког учествовања у јавној сфери, али и унутрашњи однос између уставних ограничења и уставних опуномоћења, јер основна права као основна вриједност конституционалне демократије подразумевају, поред реализације индивидуалних циљева, и ограничавање власти. Одатле слиједи и *leitmotiv* тако устројене власти, која на тај начин стиче поштовање и подршку. Јер основно питање како најбоље организовати заједнички живот јесте на који начин се утемељује политичка владавина, то јест однос владања и поковања између оних који владају и оних над којима се влада. Наиме, управо ово подручје легитимитета (сфера односа оних који владају и оних над којима се влада) постаје тако извориште патриотских осјећања, а пошто начин заснивања патриотизма укључује све грађане, то и пружа шири простор грађанима за испољавање њихових партикуларних идентитета. На тај начин одређена природа привржености,³⁴ чини да сви грађани

ry, Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, p. 225.

³⁴ О везивању за природу привржености, а не за фиксиран предмет привржености, као бољи начин утемељења уставног патриотизма уп. разматрање

(јер сви су творци и адресати закона) учествују у формирању политичког устројства, а како им то омогућава да изражавају и своје партикуларне идентитете, то је стварање патриотске лојалности олакшано и може се свести на прихватање неких основних уједињавајућих принципа, који притом нијесу супстантивни. Тиме се избјегава проблем етичког саморазумијевања, који је заступљен у концепцијама патриотизма либералног национализма и новог републиканизма, избјегава се да знатан број грађана који не дијеле етичку концепцију добра као врхунски етички идеал, која чини предмет привржености (у првом случају „нација” у другом „република”), остане без могућности да заједницу виде као своју.

Кључно у стратегији уставног патриотизма јесте да сами грађани на морално ваљан и праведан начин у интерсубјективној комуникацији и демократској делиберацији одлучују што им је заједничко и да се оријентишу према заједничком смислу, јер стратегија уставног патриотизма подразумева *заједничко* трагање за хармонизацијом различитости. Тако се стиже до *грађанске солидарности* ослањањем на узајамно признање чланова једне одређене заједнице, посвећених уставном устројству које су успоставили и настављају да га преобликују генерацијама. Зато је уставни патриотизам *динамичан* и *рефлексиван*. Другим ријечима, сам уставни патриотизам мора повремено да се преиспита и изнова одреди у свијетлу даљег развоја и побољшања принципа који су окосница уставног устројства. Коначно, он је и *отворен* јер претпоставља отворену будућност и спремност грађана да промишљају нова искуства и прилагођавају им своју приврженост. Ова динамичност, рефлексивност и отвореност уставног патриотизма произилази из његовог почивања на културно-историјској контекстуалности универзалних принципа и конкретним институцијама одређеног културног и политичког наслеђа. У том рефлексивно-делиберативном процесу привржености и лојалности нормама, вриједностима и праксама заједничког живота добија се онај афективно-рационални набој који замјењује пуку емоционалну заслијепљеност претполитичким

Николе Бељинца у: Никола Бељинац, „Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма до уставног патриотизма”, нав. чланак, нарочито стр. 112–115.

везама поријекла и тзв. етничког или обичајног патриотизма, као „природне љубави и саморазумљиве моралне дужности”.³⁵

Уставни патриотизам не негира важност културних идентитета већинског и мањинских народа у политичкој заједници, а у демократском одлучивању о посебним интересима који се односе на националност и културу прилази на начин који не фаворизује ниједну нацију или културу. Тек на тај начин код свих грађана може да се развије осјећај припадања, заједништва и солидарности, на основу тога што живе у заједничком дому којему су привржени и за њега спремни да учине и више него што је законом прописано. На тај начин ова контекстуално обојена посвећеност универзалним нормама и вриједностима уставне демократије рађа општу посвећеност конституционалној демократији и ствара интеграцију (осјећај кохезије) засновану на заједничком постнационалном политичком идентитету, који опет почива на узајамном признању демократских вриједности и људских права, онако како су контекстуализована у одређеној уставној традицији. Постнационални идентитет је политички идентитет у коме се припадност формира заједничким системом власти који је изграђен на уставу прилагођеном и сензитивном за садашње и будуће културне разлике и плуралности.

УСТАВНИ ПАТРИОТИЗАМ ЗА ЦРНУ ГОРУ

Да ли је у данашњој Црној Гори могуће изградити заједнички постнационални идентитет? Као што је напријед показано, једини начин да сви припадници једне мултикултурне заједнице нађу заједнички идентитет јесте да се идентификују са уставним уређењем које почива на универзалној идеји слободе и једнакости грађана, која се односи на све без изузетка, јер не фаворизује ниједну посебну нацију или етничку групу. С обзиром на етнокултурну диференцираност црногорског друштва — у коме Црногорци чине само релативну већину од 44,98%³⁶ — оно не познаје феномен доминантне нације, па је зато то још један разлог више и посебно оправдање за прихватање стратегије уставног патриотизма. Јасно је да из тог разлога етничка и вјерска хетерогеност Црне Горе

³⁵ Есад Згодић, „Уставни патриотизам за Босну и Херцеговину”, *Годишњак БЗК Прејород*, X/2010, стр. 17.

³⁶ Да би се нека нација сматрала већинском потребно је да има између 60 и 70% становништва које припада тој нацији.

делегитимирају стратегију либералног национализма, а да из разлога очувања јединства тако хетерогене државе, делегитимирају и либерални мултикултурализам.³⁷ Идентитет Црне Горе треба да се заснива на широко инклузивном концепту грађанства и на осјећају идентификације са у уставу уграђеним и уставном уређењу функционишућим политичким принципима и вриједностима заједничким свим грађанима Црне Горе без обзира на етничку, вјерску или лингвистичку припадност.³⁸ А то може да оствари само стратегија уставног патриотизма.

Предуслови за то су створени *Уставом* из 2007. године, када је успостављена радикално нова, квалитативно другачија перцепција колективног идентитета у односу на претходне уставе, дефинисањем Црне Горе као *грађанске државе*. Уставни патриотизам се ту појављује као „надоградња” грађанске уставне концепције и представља логичан завршетак такве грађанске конструкције, који омогућава учвршћење овако реконструисаног колективног идентитета с оне стране националне државе и национализма (био он либералан или не) и успостављање трајнијег колективног идентитета и лојалности према политичкој заједници који се „обликују у пољу политичких принципа и вриједности које производи сам устав” тј. у пољу самореферентног устава.³⁹

Управо узајамним признањем нас као чланова историјске заједнице посвећених уставном уређењу које смо створили и даље га

³⁷ О (не)оправданости стратегије либералног мултикултурализма у Црној Гори сам писао и у: Илија Вујачић, „Друштвена интеграција и етнокултурна различитост”, у: *Глобализам и/или национализам, ЦАНУ, 2018. (у штићамју)*.

³⁸ Овдје је важно напоменути да политичка заједница у којој нема основне праведности да је сваки појединац признат, не може бити успјешна јер ће грађани бојкотовати такву заједницу и неће жељети да учествују у њеној изградњи као заједничком политичком подухвату. А пошто су концепције добра различите и многоструке, уколико се свима намеће једна концепција добра, губи се праведност и легитимност те заједнице. Њен легитимитет почива на демократији, што значи могућности да се јавно дискутује и да се заједнички утврђују друштвени приоритети.

³⁹ Ријеч је о уставу који као и други демократски уставни подраумијева све демократске принципе и процедуре, али за разлику од њих се не позива на неке спољње вриједности (нација, република) нити се њима легитимише (па не може њима бити ни делегитимисан), већ се легитимише позивањем на сопствену унутрашњу моралност (Хабермас), која се садржи у либерално-демократским универзалним принципима једнаке слободе и владавине права. (Уп.: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, нав. издање, стр. 208)

изграђујемо и учвршћујемо, остварује се политичка интеграција. Интеграција Црне Горе на принципима уставног патриотизма би обезбједила изграђивање заједничке државе без већих етничких фрикција, заједничко остварење историјског подухвата изградње заједничке државе, без поларизације на трајне већине и мањине, омогућила би учвршћење институција грађанске државе, одбрану територијалног интегритета и суверенитета, али уједно и обезбјеђивање, очување и развијање традиционалних специфичности група (њиховог идентитета) без дискриминације и асимилације, без искључивања или гетоизације, а у духу узајамног уважавања и сарадње.

У Црној Гори је могућ један *заједнички политички идентитет*, као интегративни фактор око кога се могу сви окупити, без обзира на своје партикуларне (националне, вјерске или лингвистичке) идентитете, што иначе и чини окосницу уставног патриотизма. Политички идентитет је нешто што нас везује за политичку заједницу и за вриједности које су уписане у *Уставу* и које се реализују у уставном устројству. Он нас уједињује онолико колико нас партикуларни идентитети раздвајају. Ми смо ти који најбоље познајемо услове свог заједничког живота, све његове ризике и могућности, моралне дилеме и изазове. Зато ми најбоље можемо и процијенити што је у заједничку корист свих нас и како можемо превазилазити текуће проблеме и подјеле. А то што смо позвани да уређујемо своју заједницу и унапређујемо, наша је морална дужност.

Ово је добро запазио академик Мијат Шуковић, један од „очева оснивача” грађанске Црне Горе, када је о грађанском идентитету Црне Горе закључио: „Уставна концепција грађанске државе обавезује и подразумева да се у њој (у Црној Гори као и свакој другој грађанској држави) изграђује и учвршћује домовински грађанско-државни идентитет... и да се његово име изводи из имена државе, да његова одредница буде — *грађански црногорско-државни идентитет*. Суштину тог домовинског грађанско-државног идентитета, сагласно суштини и захтјевима грађанске државе, чини културолошко-патриотски однос према држави у којој се живи, чији су најважнији садржински елементи: свјесна, рационална и емоционална приврженост држави у којој се живи; њено доживљавање као своје домовине; однос према њој са поштовањем и љубављу; критички однос према њеним слабостима и недосљедностима са циљем унапређења и учвршћења њеног, а не њеног слабљења или

поткопавања.⁴⁰ На сличан начин је творац појма *уставни њајри-оџизам* Долф Штернбергер разумијевао појам домовине: „Лако је разумјети да за домовину не може бити корисно одобравати без размишљања и поданички вјерно све оно што је било која домаћа влада било кад учинила, или што је било који земљак икад мислио или написао, или што су било који обрт или индустрија произвели. Такав став подсећа на задрти ‘корпусни дух’ некога незрелог школског разреда. Зрели људи и грађани неке земље способни су слободно, неусиљено и одговорно расправљати о добром и лошем, праведном и неправедном и након тога се дјелатно одлучити, управо ако се ради о њиховој властитој земљи и заједници. Управо то од њих захтијева домовинска љубав, тиме их надахњује и само се тако та љубав доказује. Иначе она није љубав, слободна приврженост, него послушност у сваком смислу ријечи, дакле, патолошки, болестан однос.⁴¹ Наиме, с оне стране обичајног патриотизма, који се кити незрелошћу некритичког емотивног става *right or wrong — my country*, уставни патриотизам подразумијева критички однос према сопственој политичкој заједници.

Да резимирамо: предности уставног патриотизма над осталим нормативним стратегијама друштвене интеграције су сљедеће:

- 1) почива на разложној расправи и омогућава је;
- 2) инклузиван је (прихватљив за све) и зато праведан, либералан и демократичан;
- 3) не потиरे посебне идентитете;
- 4) ствара узајамну блискост и припадност;
- 5) ствара друштвену кохезију;
- 6) обезбјеђује јединство и стабилност;
- 7) подстиче толеранцију и политику умјерености, што је важно за развој грађанских врлина;
- 8) обезбјеђује грађанску приврженост, солидарност и пожртвовање;
- 9) омогућава интеркултурализам;

⁴⁰ Мијат Шуковић, *Уставно ѡраво. Универзална уставна шемаџика и уставно ѡраво Црне Горе*, ЦИД, Подгорица, 2009, стр. 186–187.

⁴¹ Долф Штернбергер, „Појам домовине”, *Полиџичка мисао*, Vol. XXXVIII (2001), бр. 2, стр. 122.

10) критичан је јер омогућава критички однос према слабостима и инсуфицијенцијама уређења и њихово кориговање кроз демократску делиберацију;

11) спроводљив је и дјелотворан јер је прихватљив за све грађане и његово прихватање је независно од партикуларних идентитета

Неке од разматраних нормативних стратегија политичке интеграције задовољавају понеке од ових предности уставног патриотизма, али ниједна све.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Abizadeh, Arash, „Liberal-nationalist vs. postnational social integration”, *Nations and Nationalism*, 10 (3), 2004.
- [2] Бељинац, Никола, „Да ли је уставни патриотизам могућ у мултикултурним друштвима”, *Годишњак Факултета политичких наука*, 2011, вол. 5, бр. 6.
- [3] Бељинац, Никола, „Консоцијативна демократија у постконфликтним друштвима”, *Politeia*, бр. 3/2012.
- [4] Бељинац, Никола, „Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма до уставног патриотизма”, *Sintesis*, бр. V/1, 2013.
- [5] Dimitrijević, Nenad, „Ethnonationalized States of Eastern Europe: Is There a Constitutional Alternative”, *Studies in East European Thought*, 54/2002.
- [6] Димитријевић, Ненад, *Уставна држава схваћена контекстуално*, Фабрика књига, Београд, 2007.
- [7] Фукујама, Франсис, *Грађење државе*, прев. Вук Вуковић, „Филип Вишњић”, Београд, 2007.
- [8] Habermas, Jürgen, „Grenzen des Neohistorismus”, in: *Nahhohedne revolution, Kleine Politische Schriften*, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990.
- [9] Хабермас, Јүрген, „Повијесна свијест и посттрадицијски идентитет. Западна оријентација Савезне Републике Њемачке”, у: *Политичка мисао*, vol. XXXVIII, бр. 2/2001.
- [10] Habermas, Jürgen, „Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State”, in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998.
- [11] Хамилтон, Медисон, Џеј, *Федералистички списи*, (редакција и уводна студија др Војислав Становчић), „Радничка штампа”, Београд, 1981.
- [12] Hayden, Robert M, „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics”, *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992.
- [13] Hayden, Robert M, „Constitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia”, *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996.
- [14] Hayden, Robert M, „Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing”, *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4 (Nov. 1996), pp. 783–801.

- [15] Hayden, Robert M, „Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics”, nav. izdanje, p. 655.
- [16] Hayward, Clarisa Rile, „Constitutional Patriotism and Its Others,” Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Chicago, IL, September, 2004.
- [17] Iseult Honohan, *Civic Republicanism*, Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York, 2002.
- [18] Кимлика, Вил, *Мултикултурализам. Мултикултурно грађанство*, прев. Слободан Дивјак, ЦИД, Подгорица, Јесенски и Турк, Загреб, 2004.
- [19] MacCormick, Neil, *Questioning Sovereignty*, Oxford University Press, Oxford, 1999.
- [20] Markell, Patchen, „The Insufficiency of Non-domination”, *Political Theory*, vol. 36, No 1, Febr. 2008.
- [21] Markell, Patchen, „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional Patriotism”, in: *Political Theory*, Vol. 28, No. 1, Febr. 2000.
- [22] Meisels, Tamar, *Territorial Rights*, Springer, New York, 1995.
- [23] Месић, Милан, *Мултикултурализам. Друштвени и теоријски изазови*, „Школска књига,” Загреб, 2006.
- [24] Miller, David, *On Nationality*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
- [25] Miller, David, *Justice for Earthlings, Essays in Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
- [26] Müller, Werner Jan, *Уставни патриотизам*, Фабрика књига, Београд, 2010.
- [27] Parekh, Bhikhu, *Rethinking multiculturalism: cultural diversity and political theory*, Macmillan Press, London, 2000.
- [28] Pettit, Philip, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Clarendon Press, Oxford, 1997.
- [29] Schwartz, Alex, „Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Divided Societies”, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011), p. 504.
- [30] Стернбергер, Долф, „Појам домовине”, *Политичка мисао*, Vol. XXXVIII (2001), br. 2.
- [31] Шуковић, Мијат, *Уставно право Црне Горе*, ЦИД, Подгорица, 2009.
- [32] Тамир, Јаел, *Либерални национализам*, прев. Миша Ђурковић, „Филип Вишњић”, Београд, 2002.
- [33] Viroli, Maurizio, *Republicanism*, Hill and Wand, A division of Farrar, Straus and Giroux, New York, 2002.
- [34] Вујачић, Илија, „Политика идентитета, мултикултурализам и мањинска права”, у: *Међународне студије*, Загреб, год. 10, бр. 3–4/2010.
- [35] Вујаčić, Илија, „Value Pluralism and Multiculturalism”, in: *Values and 21st Century*, MASA, Podgorica, 2009.
- [36] Вујачић, Илија, „Мултикултурализам и политичке институције”, у: *Политичке институције и демократија* (ур. В. Павловић), ФПН, Београд, 2006.
- [37] Вујачић, Илија, „Друштвена интеграција и етнокултурна различитост”, у: *Глобализам и/или национализам*, ЦАНУ, 2018 (у штампи).
- [38] Згодић, Есад, „Уставни патриотизам за Босну и Херцеговину”, *Годишњак БЗК Прејород*, X/2010.

Ilija VUJAČIĆ

CONSTITUTIONAL PATRIOTISM AS A STRATEGY OF POLITICAL
INTEGRATION FOR THE MULTICULTURAL SOCIETIES

Summary

In the article author discusses different normative strategies of political integration: constitutional nationalism, liberal nationalism, liberal multikulturalism, new republikanism, liberal proceduralism and constitutional patriotism, and checks their applicability to multicultural societies, with the aim to determine which of the strategies would suit the best to Montenegrin society. Elaborating this different strategies the author conclude that for Montenegro the most suitable strategy is constitutional patriotism, because it would: provide building of the common state without considerable ethnic frictions; protect and provide development traditional specificities of ethno-cultural groups (their identities) in the spirit of mutual respect and cooperation; make possible realization of the historical venture of building common state without polarizations into permanent majorities and minorities; make possible strengthening of the institutions of the civic state and ensure the loyalty of all citizens.